

В'ячеслав Яремчук

ВПЛИВ ФЕНОМЕНУ ЄВРОМАЙДАНУ НА ЗМІНУ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ЖИТЕЛІВ МІСТА ЧЕРНІГОВА

Стаття присвячена аналізу політичних подій у Чернігові, пов'язаних зі зривом євроінтеграційних процесів України, розгортанням політичної кризи (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.) та її наслідків, що призвело до суттєвої зміни «партійної палітри» регіону, політичних уподобань громадян міста Чернігова.

Ключові слова: чернігівська громада, Євромайдан, політичні партії, опозиція, політична ідентичність, партійна ідентичність.

Vjacheslav Jaremchuk. The effect of Euromaidan phenomenon on changes of political identities of Chernihiv citizens. The article provides an analysis of political events in Chernihiv related to the obstruction of European integration process in Ukraine, increasing of political crisis (November 2013 – February 2014) and their consequences that leads to significant change in «party palette» of the region, political preferences of citizens in Chernihiv.

Key words: Chernihiv community, Euromaidan, political parties, opposition, political identity, party identity.

У сучасній Україні відбуваються складні і динамічні процеси суспільно-політичної трансформації, пов'язані з оновленням політичної системи, соціально-економічних відносин, становленням громадянського суспільства, на які накладають істотний відбиток такі масштабні явища, як глобалізація, демократизація, модернізація, гуманізація тощо. Суттєву роль у цих подіях відіграє фактор

належності України до країн «пострадянського простору», стан українського суспільства, яке досі характеризується як «перехідне», що посилює суперечності суспільного розвитку, створює загрозу «звалювання» від демократії до авторитаризму [1, с.20, 21; 2].

Суспільні трансформації в нашій країні ускладнюються й тим, що значною мірою мають ознаки кризового характеру. Нині для України не втратили актуальності основні стадії трансформаційного процесу, притаманні посткомуністичним країнам, які окреслив білоруський вчений О. Данілов. З ними він пов'язував: 1) переоцінку стану суспільства, змісту і масштабів наявної кризи, що має системний характер; 2) «соціальну діагностику», надання неупередженої, об'єктивної характеристики сучасного, можливостей і шляхів виходу із кризової ситуації; 3) «демонтаж системи», що змінила себе, ліквідацію її очевидних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку; 4) новий рівень самовизначення суспільства, пропозицію і обґрунтування шляхів подальшого розвитку [3, с.10, 11]. Це засвідчили й останні два десятиріччя розбудови незалежної України, коли у процесі трансформації однолінійний «перехід» до демократії, як цілеспрямований й консолідований рух, через дію різноманітних чинників, напружений дискурс щодо шляхів модернізації країни, визначення пріоритетів у її зовнішньополітичному курсі (головним чином щодо приєднання України до європейського цивілізаційного простору), істотні соціокультурні регіональні відмінності так і не відбувся.

Наявні в Україні суспільно-політичні протиріччя набули стрімкого розвитку під час наростаючого конфлікту між проурядовими та опозиційними силами, особливо починаючи з листопада 2013 р., приводом до якого став зрив урядом євроінтеграційного процесу України. Відсутність необхідного діалогу по лінії «влада–суспільство» нестримно вела до загострення соціального конфлікту, розширення його меж, провокуючи (згідно з теорією соціального конфлікту Р. Дарендорфа) до розгортання й зміцнення двох його змінних складових – «інтенсивності» і «насильництва», доводячи його до рівня «громадянської непокори» (по амплітуді від дискусій, переговорів, ультиматумів, страйків до відкритого протистояння, дій, пов'язаних із загрозою для життя учасників) [4, с.144–146]. Найбільш активними й організованими суб'єктами згаданого конфлікту

виступили опозиційні сили країни, парламентські партії, широке коло політично активних громадян, що значною мірою визначило «географію» «євромайданів», головний з яких знаходився у Києві.

Завдання цієї статті полягає у з'ясуванні сталих політичних ідентичностей міської громади Чернігова, їхньої зміни, які відбувалися наприкінці 2013 – початку 2014 рр., причин цього процесу.

Євромайдан розпочався для жителів Чернігова наприкінці листопада 2013 р. у зв'язку із першими озвученими заявами уряду про доцільність запровадження «паузи» в євроінтеграційному процесі України. На заклик опозиції підтримати вимогу щодо невідкладного підписання Угоди з ЄС перший громадський пікет з гаслами «Україна йде у Європу!», «Я обираю ЄС!» відбувся 22 листопада 2013 р. поблизу Чернігівської облдержадміністрації. Численна делегація від Чернігова взяла участь у народному вічі на користь євроінтеграції у Києві 24 листопада 2013 р., що поклало початок проведенню багатолюдних мітингів по всій країні, які стали наймасовішими з часів «Помаранчевої революції». Однак перша спроба чернігівського Євромайдану виявилася невдалою. Через декілька днів згідно із рішенням Чернігівського окружного адмінсуду, який заборонив проведення будь-яких масових зібрань з 23 листопада 2013 р. по 7 січня 2014 р. й миттєво відреагував на звернення міськради щодо «збереження безпеки громадян», «громадського порядку», а також підготовки до новорічних свят, силами міліції та «невідомих» у цивільному (практично перший випадок залучення так званих «тітушок») близько 100 мітингувальників були «відтиснуті» з місця проведення акції. Чернігівське Євромістечко було демонтовано, матеріально-технічні засоби конфісковані [5; 6; 7]. Згадані події свідчили як про незначну (на той час) потужність опозиційних сил Чернігівщини, так і рішучі настрої місцевої влади щодо дотримання «правопорядку». У зв'язку з цим, зважаючи на тиск з боку влади, силових структур, найбільш активні представники міської громади Чернігова, області у наступному виявляли свою підтримку євроінтеграційним процесам переважно участю у масових заходах у Києві.

Символічно, що з відкриттям 35-ї сесії VI скликання міської ради Чернігова (29 листопада 2013 р.) провладна більшість депутатського корпусу, передусім це стосувалося представництва від

ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та КПУ, окрім різких випадів щодо «неприпустимості» євроінтеграційного курсу України, критики «євромайданів», не допустила до внесення питання про євроінтеграцію до порядку денного розгляду сесії. Враховуючи згадані події, здавалося, що Чернігівський регіон, подібно до Південно-Східної України, де пануюче становище займали провладні політичні сили, «приречений» до пасивного споглядання наростаючої політичної кризи. Однак ситуація виявилася набагато складнішою. Латентний (на той час) потенціал опозиційних партій, рівень їхньої суспільної підтримки створював умови для активної участі регіону у політичних подіях, що і було виявлено на зламі 2013–2014 рр.

У зв'язку з цим необхідно зауважити, що істотне переформування політичних сил у Чернігівщині відбулося після 2010 р., що пов'язувалося з перемогою на президентських виборах В. Януковича, формуванням нової владної вертикалі, що насамперед торкалося посилення становища ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, зростання її присутності у структурах виконавчої та законодавчої гілок влади. Так, результати соціологічного дослідження, проведеного у листопаді 2009 р. за громадською ініціативою «Знаю» щодо визначення політичних уподобань жителів Чернігова, їхньої партійної ідентифікації, засвідчили про незначні впливи ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. На виборах до міської ради, якби вони відбулися у листопаді 2009 р., партія, незважаючи на її потужний всеукраїнський статус, могла розраховувати лише на 11% голосів, поступаючись «Блоку Юлії Тимошенко» (17%) та «Блоку Олександра Соколова» (12%). Представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ на той час не могли створити й конкуренції місцевій чернігівській еліті у боротьбі за посаду мера Чернігова, коли з великим відривом першість в уподобаннях мешканців міста займав чільний мер О. Соколов (25% голосів) [8].

Згадана ситуація знайшла відображення під час президентських виборів 2010 р. Виборці міста Чернігова та області переважно підтримали кандидатів на пост Президента України з «постпомаранчевого» табору (Ю. Тимошенко, А. Яценюка, В. Ющенко та ін.), залишаючи мінімальні шанси на успіх політичній опозиції на чолі з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ (В. Януковичу, С. Тігіпку та ін.). Своєрідність першого туру голосування (січень 2010 р.) полягала й у тому, що представники «лівих» сил – П. Симоненко (КПУ) та О. Мороз

(СПУ) – лідери нещодавно потужних у регіоні партій, не спромоглися створити будь-якої конкуренції лідерам виборчих перегонів. В одному з територіальних виборчих округів (№205, м. Чернігів) П. Симоненко за підтримкою виборців (0,75% голосів) навіть «програв» «нетиповому» для регіону – О. Тягнибоку (1,2%) [9].

Результати повторного голосування з виборів Президента України (7 лютого 2010 р.) засвідчили, що більшість виборців Чернігівщини надали перевагу Ю. Тимошенко, яка у виборчих округах області набрала більше голосів, ніж В. Янукович – у межах 10–57%. Щодо самого міста Чернігова, то у його двох виборчих округах Ю. Тимошенко здобула підтримку 76,2% та 52,5% виборців проти 18,9% та 41,9% у В. Януковича [10].

Незважаючи на нові реалії, пов'язані з обранням у лютому 2010 р. новим Президентом України В. Януковича, у Чернігівщині, на відміну від Сходу та Півдня України, ПАРТІЇ РЕГІОНІВ разом зі своїми союзниками не вдалося повністю монополізувати суспільно-політичний простір, усунути впливи політичних партій з «постпомаранчевого» блоку. Натомість, значним чином на суспільні настрої (потенційний електорат), зміну партійної ідентифікації у Чернігові і області вплинула практично «тотальна» перевага представництва ПАРТІЇ РЕГІОНІВ серед керівників місцевих виконавчих органів влади – голова обласної державної адміністрації ОДА В. Хоменко (призначений на посаду Президентом В. Ющенком у 2007 р., перепризначений у квітні 2010 р.), більшість з керівників 22 райдержадміністрацій, де «конкуренцію» «партії влади» становили лише поодинокі представники від СПУ, ВО «Батьківщина», Політичної партії «Фронт Змін». До того ж, значна частина політичної, а також господарсько-фінансової еліти Чернігівщини, маючи намір утримати відповідні впливи у політичній та економічній галузях, була вимушена «політично мімікрувати», імітуючи перехід від «безпартійності», політичних партій, прибічників «помаранчевого» блоку до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, що, діставши певну підтримку серед місцевих жителів, мало ситуативний характер, створивши ситуацію певного «очікування» перед вирішальним зіткненням між опозиційними та провладними силами.

Напруженість ситуації засвідчили місцеві вибори 31 жовтня 2010 р., коли ПАРТІЯ РЕГІОНІВ здобула у Чернігівській обласній

раді «за списком» лише 17 мандатів, що поступалося загальній кількості депутатів від опозиційних партій. Лише за рахунок «мажоритарних» депутатів (28) партії вдалося упевнено заволодіти «контрольним пакетом» в обласній раді – 45% депутатськими мандами. Найбільшою електоральною підтримкою партія, яка активно «наропувала» мережу первинних організацій в області, починаючи з 2010 р. *, (конкурувати з нею могла лише ВО «Батьківщина») користувалася на тих теренах, де партійні функціонери обіймали посади голів районних держадміністрацій або районних рад [11]. Через це не випадково, що зі згаданих 28 «мажоритарників» мандати депутатів обласної ради представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ отримали майже виключно у сільських районах [12; 13]. Не стало несподіванкою, що обласну раду очолив «регіонал» – А. Мельник. Загалом, «регіоналам» вдалося на місцевих виборах вибороти у Чернігівській області найбільше представництво, об'єднавши у фракціях ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у районних, міських районних та у місті Чернігові 39,4% депутатського корпусу [14].

Однак це не стосувалося Чернігова, серед мешканців якого зберігалися стійкі політичні уподобання, сформовані у попередні роки. До Чернігівської міської ради увійшли представники від 7 політичних партій, серед яких найчисельнішим депутатським об'єднанням стала фракція ВО «Батьківщина» – 19 депутатів. Партії разом зі своїми союзниками (Політична партія «Фронт Змін», Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» /далі – Політична партія «УДАР»/, вдалося отримати більшість мандатів у міськраді Чернігова. Незважаючи на це, за рахунок зовнішніх впливів невдовзі у міськраді була утворена провладна більшість, яка «надійно» утримувала перевагу у місцевому представ-

* Згідно із підрахунками Громадянської мережі ОПОРА станом на травень 2012 р. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ мала у Чернігівській області 1032 партійних осередків (24,3 тис. членів), СПУ – 1075, ВО «Батьківщина» – 626 (19,9 тис. членів), Народна Партія – 743 (8,2 тис. членів), КПУ – понад 450, Українська Народна Партія – 397, Політична партія «Фронт Змін» – 26, Політична партія «УДАР» – 24, ВО «Свобода» – 8, Радикальна Партія Олега Ляшка – 1, Політична партія «Громадянська позиція» – 1 (Див.: Політична карта Чернігівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opora.ua.org/books/article/1405-politychna-karta-chnernigivskoji-oblasti>).

ницькому органі до початку 2014 р. Так, тиск на депутатів фракції ВО «Батьківщина» (працівників бюджетної сфери, підприємців) призвів до очікуваного результату, коли на початку 2011 р. її лави залишили 5 депутатів, створивши окрему «опозиційну» фракцію «Опора Сіверщини» (невдовзі її члени, увійшовши до Політичної партії «Громадянська позиція», утворили однойменну фракцію), що розцінювалося керівництвом ВО «Батьківщина» як цілеспрямовані дії з метою розколу найчисельнішої опозиційної фракції [15; 16].

З цього моменту найчисельнішою фракцією у Чернігівській міській раді VI скликання стала фракція ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (15 депутатів: 6 мандатів у «партійному списку» і 9 у мажоритарних округах), що дозволило «регіоналам» зайняти більшість посад у міськвиконкомі. Свій статус «безпартійного» вимушено змінив на членство у ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і мер міста О. Соколов. Як зазначалося з приводу цих виборів у Чернігові та їхніх наслідків в одній зі статей, розміщених на сторінках опозиційної газети «Сіверщина», місто було «окуповано регіоналами», хоча підтримка цієї партії у сукупності до загальної кількості виборців міста становила близько 6,9% виборців [17]. «Розклад» політичних сил у міськраді, її керівних органах у спотвореному вигляді відображав партійну ідентифікацію міської громади (у тому числі й за рахунок графи «проти всіх», за яку проголосували у різних виборчих дільницях від 11 до 18,9% виборців, інколи перевершуючи показник переможців). Про це свідчили й результати голосування до районних рад Чернігова, у яких більшість – абсолютну (Деснянська районна рада) та відносну (Новозаводська районна рада) – здобули висуванці від ВО «Батьківщина» [18].

Хоча парламентські вибори, які відбулися в Україні у 2012 р., не виявили істотного зміцнення електоральних позицій ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, їхні результати і надалі сприяли зміцненню позицій партії в регіоні. У загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі ПАРТІЯ РЕГІОНІВ дістала підтримку 20,1% виборців Чернігівщини (2-гу позицію у рейтингу після ВО «Батьківщина») (30,7%), хоча серед «прохідної частини списку» не було жодного кандидата від області. Серед 6 депутатів-мажоритарників від області, окрім двох представників від опозиції, які здобули переконливу перемогу в одномандатних виборчих округах – В. Дубіля (50,2%, м. Чер-

нігів) (ВО «Батьківщина») та О. Ляшка (55,7%) (Радикальна Партія Олега Ляшка) – інші мандати народних депутатів отримали «самовисуванці» – представники політичної еліти Чернігова, Києва та Луганська. Не стало випадковістю, що, належачи різними способами до «партії влади», троє з них, включаючи В. Атрошенка, екс-голову Чернігівської ОДА (креатура В. Юценка), який балотувався по ОВО №206 (м. Чернігів), увійшли до парламентської фракції ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Один, будучи «позафракційним», здебільшого займав солідарну позицію з вищезазначеною фракцією [19].

Загалом, нова політична ситуація, що склалася в Україні, починаючи з 2010 р., і яка передбачала новий перерозподіл політичного і економічного капіталу, подальше відчуження опозиції та громадянського суспільства від контролю, участі у політичних процесах, наступ на засадничі правові свободи, здавалося, була «законсервована» на тривалий термін. Ці обставини, навіть, давали привід щодо появи у науковому дискурсі риторичного запитання – «Чи відбудеться повернення українського суспільства у політику і якщо так, то в якій формі?». Поряд з тим, накопичення конфліктного потенціалу в соціально-політичній сфері, нездатність влади до проведення широкого суспільного діалогу, глибокого оновлення всіх сфер життя, розширення протестної соціальної бази – від «люмпенів» і «маргіналів» до частини «креативного класу», студентської молоді – нового покоління, незрівнянно культурнішого і цивілізованішого, аніж чинна влада, а головне – позбавленого «гену страху», давали привід науково-експертному середовищу України, принаймні ще у 2012 р., передбачити ймовірність виходу України із затяжної кризи або консенсусним шляхом (маловірогідним), або шляхом бунтів і переворотів задля докорінної зміни системи суспільних відносин [20, с.49–52], що, зрештою, і сталося на початку 2014 р.

Повертаючись до чернігівських подій, зазначимо, що значна кількість жителів міста і області взяла участь у масовому вічі на майдані Незалежності у Києві 1 грудня 2013 р. Згідно з деякими джерелами в ніч з 1 на 2 грудня 2013 р. на Майдані незалежності у Києві для його охорони залишилося близько 40 громадян з Чернігівщини [21]. Значну роль у підтримці жителів міста і області, у сприянні їхньому бажанню вирушити до Києва відіграла найпотужніша опозиційна сила – обласна організація ВО «Батьківщина»,

активісти якої надавали організаційно-технічну допомогу в самоорганізації мітингувальників, проводили широку агітаційну кампанію у вигляді видання газет, листівок, підтримки інтернет-сайтів тощо. Повною мірою це стосувалося й інформаційної продукції опозиційної газети «Сіверщина» (засновник – Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка).

Останнє було досить актуальним, зважаючи на тотальне уникнення у ЗМІ Чернігівщини шляхом запровадження «темників» будь-яких згадок про київський Євромайдан. Передусім, це стосувалося суспільно-політичних видань, які контролювалися владою, зокрема обласної газети «Деснянська Правда» (тираж близько 40 тис. примірників), у якій тема євроінтеграції, політичної кризи була порушена лише наприкінці лютого 2014 р. Подібну позицію займала й редакція органу Чернігівської міськради «Чернігівські Відомості». Після 30 листопада 2013 р. газета присвятила свої сторінки темі громадянського спротиву (тільки в одному номері!) наприкінці січня 2014 р. Останнє було викликане небаченими для міста подіями, коли протестувальниками була заблокована будівля Чернігівської облдержадміністрації, зайняте приміщення обласної ради, зведені барикади. Першу сторінку газети промовисто прикрашало гасло – «На Чернігівщині вдалося мирно врегулювати конфлікт». А далі, не вдаючись у подробиці, йшлося про досягнення певних домовленостей між протестувальниками та місцевою владою, містилася й критика «суперечливих» дій опозиції [22]. У цьому ж номері вперше (і востаннє) була подана коротка інформація про події на київському Євромайдані, однак в інтерпретації одного з організаторів Антимайдану – «регіонала» О. Царьова [23]. Подібне стосувалося й широкого спектра комерційних ЗМІ, які замовчували тему протистояння влади і опозиції. Поодиноким і доволі своєрідним виявом «прориву» в інформаційному просторі гострої суспільно-політичної кризи стала коротка замітка у популярній газеті «Весть» про блокування ДАІ 19 лютого 2014 р. траси Чернігів–Київ, що викликало певний ажіотаж, у якій містився лише натяк на події на київському Євромайдані [24].

У відповідь на заклик лідерів опозиційних партій на масовому вічі, яке відбулося на майдані Незалежності 1 грудня 2013 р., у Чернігові було розпочато утворення місцевого штабу Національного спротиву, організації постійно діючого «місцевого» Євромайдану. Вже

2 грудня 2013 р. у приміщенні обласної ради відбулися збори за участі голів обласних опозиційних партій, керівників громадських та студентських організацій, на яких було формалізовано Чернігівський обласний штаб Національного спротиву. Наступного дня було утворено міський штаб Національного спротиву. До цих інституцій увійшли представники від опозиційних партій (ВО «Батьківщина», Політична партія «УДАР», ВО «Свобода»^{*}), громадських організацій, студентства. Свою мету нові громадсько-політичні організації бачили в координації дій чернігівців як на Майдані Незалежності у Києві, так і під час проведення масових акцій у Чернігові та області.

7 грудня 2014 р. у День місцевого самоврядування в Україні за ініціативи обласного штабу Національного спротиву на головній площі Чернігова – Красній площі за участі декількох сотень громадян відбулися збори депутатів усіх рівнів (6 народних депутатів України, 12 депутатів обласної ради, 17 депутатів міської ради, 215 депутатів районних рад), які закликали опозиційні сили регіону до спільних дій у мирних акціях протесту, у тому числі, висловилися за відставку уряду М. Азарова, звільнення усіх політв'язнів [25]. Окрім організації щоденних мітингів у центрі Чернігова, інформаційної підтримки, їхні дії були спрямовані на залучення громадян до «загальнонаціональної акції спротиву», надання солідарної підтримки київському Майдану (теплими речами, продуктами, медикаментами, організацією відправки активістів до столиці).

На початку грудня 2013 р. у сквері ім. Попудренка поблизу Красної площі, де відбувалися віча чернігівців на користь євроінтеграції, були встановлені намети – громадські приймальні народних депутатів України від опозиційних партій (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода»), що не лише давало суттєву підтримку виявам громадської активності жителів міста, але й надавало певної легітиматії цим процесам. Під впливом загострення протистояння у Києві, першими арештами демонстрантів чернігівський Євромайдан швидко еволюціонував від проблеми євроінтеграції (відтепер як другоряд-

^{*} Не маючи представництва у Чернігівській облраді та міськраді, партія активізувала свою активність через свої первинні організації. Значну роль у налагодженні зв'язків з масами належала народному депутату України Р. Марцинку – уповноваженому парламентської фракції ВО «Свобода» у Чернігівській області.

ного питання) до відставки уряду, зміни політичної влади. На порядок денний висувалися вимоги притягнення до кримінальної відповідальності винних у «каральних акціях» проти мітингувальників, звільнення усіх політв'язнів.

Значним поштовхом в активізації й радикалізації дій опозиційних сил Чернігівщини стали події 11 грудня 2013 р. – спроба силового розгону Євромайдану у Києві, що супроводжувалося подібним загостренням ситуації і у Чернігові. Неодноразові спроби витіснення міліцією «громадського Майдану» з центру міста, вилучення звукопідсилюючої апаратури, активізація провокацій з боку провладних «тітушок», тиск на громадян бюджетної сфери, відкриття карних справ проти мітингувальників певним чином знижувало активність опозиційних сил Чернігова, переносячи її до Києва.

Про зміну настроїв жителів Чернігова, які дедалі відвертіше висловлювали симпатію і підтримку опозиційним партіям, курсу на євроінтеграцію, свідчило й оприлюднення позиції щодо суспільно-політичної ситуації такої своєрідної суспільної групи, як футбольні фанати. Від імені чернігівських фанів футбольного клубу «Десна» наприкінці січня 2014 р. була оприлюднена заява, у якій, окрім підтримки Євромайдану, був винесений заклик до сприяння у захисті протестувальників, рішучої протидії «тітушкам» [26].

У відповідь на появу перших жертв на київському Євромайдані вже 25 січня 2014 р. у Чернігові відбулися масові акції протесту, вуличні демонстрації під гаслами «Чернігів – виходь!», «Україна – вставай!». Ці акції супроводжувалися сутичками з міліцією, спробою захоплення Чернігівської облдержадміністрації, поблизу якої були зведені імпровізовані барикади. Того ж дня було проголошено про утворення альтернативної політичної структури – Народної ради, яку очолив народний депутат України В. Дубіль (ВО «Батьківщина»). На масовому мітингу, що відбувся 25 січня 2014 р. за участі близько 5 тис. учасників, було ухвалено рішення про відставку чинної обласної влади та визнання єдиним легітимним органом влади Народну раду Чернігівської області. Дії протестувальників були підтримані народними депутатами України від ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Політичної партії «УДАР», Радикальної Партії Олега Ляшка. 27 січня опозиційні сили зайняли будівлю Чернігівської облради, вимагаючи відставки голови Черні-

гівської ОДА В. Хоменка та голови Чернігівської облради А. Мельника, що поклало початок напруженим переговорам з місцевою владою. З боку Народної ради також були озвучені вимоги скасування «драконівських» законів від 16 січня 2014 р., амністії усіх політв'язнів, повернення до Конституції 2004 р., проведення дострокових виборів Президента України у 2014 р., повернення до місця дислокації чернігівського «Беркуту», що знаходило підтримку серед мешканців міста. Тоді ж для забезпечення порядку Народна рада почала створювати загони самооборони.

28 січня 2014 р. під тиском протестувальників та Народної ради відбулася позачергова сесія Чернігівської облради, яка висловилася за скасування законів від 16 січня, що обмежували конституційні права і свободи громадян, повернення до Конституції 2004 р., амністування активістів, затриманих під час протестних акцій. У присутності опозиції 30 січня 2014 р. у Чернігові відбулася 37-ма сесія міської ради. Незважаючи на провладну більшість, 44 депутати одногосно підтримали проект рішення, розроблений фракцією ВО «Батьківщина» та погоджений з усіма іншими фракціями, до Президента України, Верховної Ради України, силових структур щодо суспільно-політичної ситуації в країні, про мирне врегулювання політичної кризи.

У лютому 2014 р. у Чернігові за постійної участі депутатів різного рівня від опозиційних партій постійно відбувалися різноманітні акції на підтримку євроінтеграції України, серед них – народні віча (зокрема під гаслом «Чернігів проти розколу суспільства, диктатури, брехні, корупції, насильства!»), вуличні маніфестації, автопробіги, флешмоб. Цей рух охопив не лише обласний центр, але й найбільш потужні районні центри – Ніжин, Прилуки, Бахмач, Борзну, Новгород-Сіверський та ін., що свідчило про поширення впливів політичної опозиції на широкі кола суспільства, їхнє залучення різноманітними способами до політичної участі.

Наростаюча громадська активність міської громади Чернігова сприяла появі нових помітних «гравців» політичного життя. Окрім Радикальної Партії Олега Ляшка (головним чином через активну участь у політичних подіях її лідера), це стосувалося Політичної партії «Демократичний Альянс» (створена у 2010 р.), яка через свою малопотужність не змогла взяти участь у парламентських ви-

борах у 2012 р. Окрім активних дій на київському Євромайдані, за ініціативи обласної організації партії «Демократичний Альянс» на початку 2014 р. у Чернігові активістами місцевого Майдану була розпочата акція економічного бойкоту ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, що розглядалося як один з інструментів підриву фінансової стабільності режиму В. Януковича. Акція передбачала звернення до місцевих «регіоналів»-підприємців з вимогою публічно висловити підтримку мирним акціям протесту громадян України [27]. На початку 2014 р. почали розгортати свою організаційну мережу, головним чином у Чернігові, нові структури – «Самооборона» та «Правий Сектор».

На фоні згаданих подій на Чернігівщині спостерігалось стрімке падіння впливів провладних партій – ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, КПУ, які своїми діями на захист чинної влади (прямо або опосередковано), у тому числі за рахунок проведення мітингів на підтримку Президента, організації поїздок прихильників партії для участі у провладних мітингах у Києві, лише поглиблювали рівень протистояння у суспільстві, дискредитували себе в очах громадян. Заяви ПАРТІЇ РЕГІОНІВ щодо виходу з політичної кризи, що супроводжувалися звинуваченнями учасників Євромайдану, опозиційних партій у розпалюванні екстремізму та тероризму, спонуканні до проявів неофашизму поряд з такими формальними заходами, як організацією «патріотичних» мітингів, до яких широко долучалися працівники бюджетної сфери чи круглих столів з обмеженим колом учасників (на кшталт круглого столу на тему «Зберегти країну – зберегти єдність»; Чернігів, грудень 2013 р.), не знаходили підтримки серед мешканців міста, однак викликали все більш рішучу протидію.

Значної втрати у симпатіях населення зазнала й КПУ, яка, не полишаючи звичних закликів «класової солідарності» та «боротьби проти олігархів», рішуче виступала проти євроінтеграційного вектора України, відверто лобіюючи вступ країни до Митного союзу. Поряд з цим, ініціативи КПУ щодо проведення Всеукраїнського референдуму, який мав визначити зовнішній курс України, окрім вузького кола організацій-сателітів (організації ветеранів України, Всеукраїнська Спілка радянських офіцерів, Антифашистський комітет, ЛКСМУ тощо), не знаходили підтримки ані серед депутатського корпусу міста і області, ані серед громадськості. Натомість актуалізація комуністами «образу ворога» у вигляді Єв-

ромайдану, який характеризувався як виразник «екстремістських», «профашистських» сил, спроби нав'язати ідею круглого столу для переговорів під патронатом В. Януковича [28; 29], викликали у відповідь гостру критику опозиційних партій, що змусило комуністів в умовах загострення політичної кризи практично самоусунутися з політичного життя. Незначній кількості комуністів не вдалося 21 лютого 2014 р. зашкодити радикально налаштованим громадянам знести у центрі Чернігова пам'ятник В. Леніну, що стало першим прикладом «прощання» з комуністичною символікою у місті за 23 роки незалежності України.

Наростаючі впливи опозиційних партій, їхніх міжпартійних об'єднань привело до того, що після трагічних подій на майдані Незалежності 18–20 лютого 2014 р., самоусунення Президента В. Януковича від виконання своїх обов'язків на тлі зміни суспільно-політичної ситуації в країні у Чернігові відбулося майже миттєве переформатування владної вертикалі. Під впливом масового виходу з лав ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, саморозпуску її партійних фракцій у радах всіх рівнів відбулися значні зміни у партійній належності представників органів місцевого самоврядування, що практично зруйнувало монопольні позиції провладної партії, докорінним чином змінило баланс політичних сил у регіоні*.

Наприкінці лютого 2014 р. докорінним чином змінилася й ситуація в інформаційному просторі Чернігова, коли перші шпальти друкованих громадсько-політичних та комерційних ЗМІ «заповнили» матеріали та фотографії, присвячені Євромайдану, жертвам боротьби проти режиму, проблемі оновлення суспільства, викриттю зловживання влади. Тоді ж з'явилися й перші викривальні матеріали про місцеві «Межигір'я», вияви корупції тощо. Про суспільні настрої, поширені серед мешканців Чернігова, свідчила й популяр-

* Станом на початок березня 2014 р. з 22 голів райдержадміністрацій області 18 стали «безпартійними», частина з колишніх керівників «регіоналів» подали заяви на звільнення за власним бажанням. В умовах масової самоліквідації фракцій ПАРТІЇ РЕГІОНІВ з 22 голів районних рад 14 були «безпартійними», 4 – членами ВО «Батьківщина», 1 – Політичної партії «УДАР», 1 – ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Інші написали заяви на звільнення за власним бажанням (Див.: Політична карта Чернігівської області // ОПОРА. – 2014. – 31 березня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oporaua.org/news/4436-politychna-karta-chernigivskoji-oblasti>).

на рубрика «Что вас обрадовало на прошлой неделе?». В одному з інтерв'ю мешканка міста повідомила, що такою подією став крах політичного режиму: «Януковича сняли. Боялась, что власть будет людей убивать... Теперь спокойнее. Только страшно – что будет со страной?» [30].

Високий відсоток депутатів у Чернігівській обласній раді від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ був нейтралізований уже 22 лютого 2014 р. під час роботи її 18-ї позачергової сесії. Під впливом резонансних політичних подій фракція ПАРТІЇ РЕГІОНІВ заявила про припинення функціонування. Було оприлюднено й про відставку та вихід з лав партії голови Чернігівської обласної ради А. Мельника та голови облдержадміністрації В. Хоменка (одночасно він був головою обласної організації партії). Того ж дня відбулася й ротація керівного складу облради, коли за активної участі місцевого штабу Національного спротиву головою ради було обрано М. Зверева (ВО «Батьківщина»), коменданта чернігівського намету на майдані Незалежності. Згодом першим заступником облради було обрано його однопартійця.

Не менш істотно опозиційні сили зміцнили свої позиції в Чернігівській міській раді. Радикальні настрої у середовищі депутатського корпусу міськради, потужний тиск з боку місцевого Євромайдану (зокрема вимоги від представників Партії «Громадянська солідарність» і Політичної партії «Демократичний Альянс») створило ситуацію, коли наприкінці лютого – початку березня 2014 р. стали ймовірними не лише відставка міського голови О. Соколова, який встиг стати «безпартійним», але й саморозпуск міської ради. Однак, як зазначали місцеві ЗМІ, ситуація була «нейтралізована» за рахунок пасивної протидії з боку депутатів – «регіоналів», екс-«регіоналів», комуністів (відсутність кворуму), що, зрештою, зняло з порядку денного обговорення цих питань [31]. Свою роль у досягненні консенсусу й недопущення передчасного складання повноважень О. Соколова та усього складу міськради відіграла фракція ВО «Батьківщини», якій за рахунок заміщення своїми представниками, замість «регіоналів», посад секретаря та першого заступника мера вдалося встановити лідируючі позиції у міськраді. Одним із заходів відповідного «впливу» на депутатський корпус міста стала акція, проведена 24 лютого 2014 р. силами обласної організації Політичної партії «Демократичний Альянс» з збору пожертв серед

депутатів на користь жертв київського Євромайдану, які загинули 18–20 лютого («Очисти совість – допоможи сім'ям загиблих»).

Усунення ПАРТІЇ РЕГІОНІВ від впливу на міськраду було завершено на початку березня 2014 р. з оприлюдненням рішення про самоліквідацію фракції означеної партії і утворення депутатської групи «Чернігів», яка складалася з 11 депутатів. Інші члени ПАРТІЇ РЕГІОНІВ стали позафракційними. Згідно із заявою голови новоутвореної депутатської групи О. Шеремети вона мала діяти на «благо громади міста, заради миру і спокою», сприяти у розвитку місцевого самоврядування, сталого соціально-економічного розвитку громади міста Чернігова [32]. Згадані дії «регіоналів» викликали протести з боку демократичної громадськості міста, адже назва депутатської групи була «скалькована» з назви депутатської групи «Чернігів», яка об'єднувала демократичні кола депутатського корпусу Чернігівщини у 90-х рр. ХХ ст., близькі до НРУ, які зробили свій внесок у боротьбу проти залишків тоталітаризму і здобуття незалежності Україною.

Кадрові ротації у Чернігові були завершені на початку квітня 2014 р., коли на посаду голови Чернігівської облдержадміністрації було призначено В. Івашка (ВО «Батьківщина»). Згадані події, відтворюючи подібні процеси в інших регіонах України, створювали у місті та області не лише сприятливі умови для опозиційних (у недавньому минулому) партій у здійсненні політичного реваншу, що мало стосуватися, у першу чергу, найпотужнішої з них – ВО «Батьківщина», але й початку (у тому числі у руслі процесу «консолідації демократії») докорінного оновлення суспільно-політичних відносин [33].

В умовах дезорієнтації та розгубленості «партії влади», до яких зараховувалися як ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, так і КПУ, демократичні сили Чернігівщини у новій ситуації прагнули й надалі зміцнювати свій ресурс, суспільні впливи, консолідовано реагуючи на актуальні проблеми і виклики, що постали перед Українською державою після революційних подій. Так, з початку березня 2014 р. провідною темою для політичних партій, громадських організацій Чернігівщини, активних учасників протестних акцій попередніх місяців стали трагічні події в АР Крим, що пов'язувалося з поча-

тком агресії української території з боку Російської Федерації. Для координації дій нової чернігівської влади стосовно подій у Криму було утворено обласний штаб, учасники якого виступали з гаслами «За єдину Україну!», «Ми за мир від Чернігова до Криму» та ін. Наприкінці березня 2014 р. керівництво чернігівської облради, голова обласної державної адміністрації, УПЦ КП взяли участь у масовому поминально-молитовному віче в пам'ять загиблих героїв «Небесної сотні». Під час цього заходу, окрім вшанування пам'яті загиблих проти режиму В. Януковича, було озвучене звернення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета, спрямоване на об'єднання громадян, належних до різних націй, конфесій, політичних рухів, до загальнонародної єдності у захисті української державності, територіальній цілісності України.

Нові настрої, політичні та партійні уподобання мешканців міста Чернігова, які відбулися під безпосереднім впливом «Революції гідності», були зафіксовані у соціологічному дослідженні, яке провела у місті наприкінці березня 2014 р. Чернігівська міська молодіжна громадська організація «Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень». Згідно з її результатами (похибка досліджень 4%) у разі виборів до Верховної Ради України, якби вони відбулися найближчим часом, упевнену перемогу мали б отримати ще нещодавно опозиційні партії – Партія «Солідарність» – 21,2%, ВО «Батьківщина» – 19,3%, Політична партія «УДАР» – 9,9%, Радикальна Партія Олега Ляшка – 4,9%, ВО «Свобода» – 4,3%. Політичний тандем – КПУ і ПАРТІЯ РЕГІОНІВ мали б підтримку лише 3,7%, відповідно. Близько 30% відсотків респондентів виявили намір відмовитися від участі у виборах або ще не визначилися. На результати опитування суттєво вплинула аудиторія респондентів. Окрім репрезентативного представництва від основних вікових груп (18–61 років), серед них були: 76% з середньою і повною (неповною) вищою освітою, понад 70% з кола осіб, яким «вистачає лише на продукти харчування», «вистачає тільки на прожиття», що вказувало на перевагу у них протестних настроїв. Про це свідчило й те, що серед респондентів 50,1% «ні в якому разі» не проголосували б за ПАРТІЮ РЕГІОНІВ (що остаточно підтверджувало неприродність її поширення в регіоні), КПУ – 30,6%, ВО «Свобода» – 10,7% [34].

У руслі цього були й висловлені уподобання стосовно кандидатур на посаду Президента України, які висувалися на президентські вибори 25 травня 2014 р. Серед них були представники «революційних сил» (по нисхідній) – П. Порошенко (28,2%), Ю. Тимошенко (16,3%), В. Кличко (10,2%), О. Ляшко (6,1%), О. Тягнибок (2,1%), Д. Ярош (1,6%). Кандидати від КПУ, політичних структур, належних до нещодавньої «партії влади», отримали б підтримку у межах 0,6%–3,3% (П. Симоненко, М. Добкін, В. Медведчук). Понад чверть з респондентів ще не визначилися або мали намір відмовитися від участі у виборах. Відповідним виявився і «рейтинг довіри» до загальноукраїнських політиків, коли навіть Д. Ярош за показником «повністю довіряю», «скоріше довіряю» (16,8%) випередив С. Тігіпка, П. Симоненка, В. Медведчука [34]. Враховуючи суспільні настрої та напруження в українсько-російських відносинах у зв'язку з окупацією Російською Федерацією АР Крим, понад 67% респондентів висловилося за вступ України до Євросоюзу (за вступ до Митного союзу – 15,4%) [34]. Уподобання респондентів щодо складу Чернігівської міської ради розташувалися таким чином: ВО «Батьківщина» – 21,8%, Партія «Солідарність» – 19,5%, Політична партія «УДАР» – 12,3%, Радикальна Партія Олега Ляшка – 5,9%, ВО «Свобода» – 4,3%, КПУ – 4,2% (цей показник виявився найбільш незмінним), ПАРТІЯ РЕГІОНІВ – 3,2% [34].

У той же час спеціалісти у своєму аналізі результатів соціологічного дослідження вказували на несподівано високий рейтинг Партії «Солідарність», яка давно зникла з політичного життя України (партія на чолі з П. Порошенком почала стрімко відновлювати свої структури влітку 2013 р.), пояснюючи її підтримку жителями Чернігова виключно однією обставиною – особистим рейтингом П. Порошенка, провідного кандидата на посаду Президента України. Відповідно до цього робилися обґрунтовані застереження щодо ймовірного застосування практики політтехнологій, близьких до маніпулятивних, адже до рівня особистого рейтингу П. Порошенка було «підтягнуто» й рейтинг його партії*. Тим більше, що

* Згідно з результатами соціологічного дослідження, яке провели спільно Центр «Соціс» та КМІС наприкінці січня 2014 р., Партія «Солідарність», набравши 9,8%

замовником соціопитування виступив місцевий телеканал «Діти-нець», «куратором» якого був В. Атрошенко – народний депутат України VII скликання, належний до потужної місцевої бізнес-групи «Полісся» [35], що свідчило не лише про зміну настроїв у середовищі місцевої політичної еліти і бізнес-груп Чернігівщини на користь «нової» влади у Києві, але й прагнення їхніх представників зайняти свою «нішу» у новому перерозподілі влади.

Значною мірою підстави для цього давали й результати вищевказаного дослідження, особливо у питанні особи майбутнього міського голови Чернігова. Доволі неочікуваним видавалося те, що найбільший рейтинг на цю посаду здобули не представники від партій, активних діячів «революційної доби» – ВО «Батьківщина» (її представник – народний депутат України В. Дубіль отримав 19,3% голосів), Політичної партії «УДАР», ВО «Свобода», але екс-«регіонал», екс-голова Чернігівської ОДА А. Атрошенко – 23,3%. Чинний же мер Чернігова – О. Соколов, який понад десять років займав цю посаду, обіймав лише третю позицію (10,7% голосів) [34].

Таким чином, враховуючи зміни політичної ситуації в Україні, суспільні настрої, Чернігівщина опинилася в умовах початку чергового «транзиту» партійної ідентифікації громадян. Останні декілька місяців гострої політичної кризи на тлі системних втрат «партії влади» дають підстави стверджувати, що Чернігівська область загалом і її обласний центр, на кшталт подій зламу XX–XXI ст., коли регіон позбувся характеристики належного до «червоного поясу», увійшли у період втрати лідируючих позицій ПАРТІЇ РЕГІОНІВ (набутих головним чином за рахунок адмінфактора) й ознаменувалися перспективою «оволодіння» їх партіями з нещодавнього опозиційного табору, що пов'язується передусім з ВО «Батьківщина». Значну перспективу у зміцненні своїх позицій серед населення отримали й інші політичні партії – Політична партія «УДАР», ВО «Сво-

підтримки респондентів, разом з шістьма іншими партіями-великокаговиками, зайнявши четверту рейтингову позицію (після ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, Політичної партії «УДАР», ВО «Батьківщина»), могла потрапити до складу нового парламенту України (Див.: Соціологи фіксують різке зростання рейтингу партії Петра Порошенка «Солідарність» // Interfax-Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/press-conference/189226.html>).

бода», Радикальна Партія Олега Ляшка, а також нові політичні гравці – партія «Солідарність», Політична партія «Демократичний Альянс», що може знайти формалізацію на наступних виборах.

1. Горбатенко В. П. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри / В. П. Горбатенко // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – С.9–53.

2. Культенко В. Перехідне суспільство в Україні: закономірності та особливості сучасного стану [Електронний ресурс] / В. Культенко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – Режим доступу: www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3; Піхун О. Проблеми формування політичної культури в перехідних суспільствах на прикладі України / [Електронний ресурс] О. Піхун // Науковий блог НаУ «Острозька Академія». – Режим доступу: naub.oa.edu.ua/2012/pihun-o-problemy-formuvannya-politychnoji-kychnoji-kultury-v-perehidnyh-suspilstvah-na-prykladi-ukrajiny/

3. Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации / Данилов А. Н. – Минск: ООО «Харвест», 1998. – 432 с.

4. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социс. – 1994. – №5. – С.142–147.

5. Шеремет і Андрос пояснили знесення Євромайдану у Чернігові підготовкою до новорічних свят [Електронний ресурс] // Чернігівщина: події і коментарі. – Режим доступу: <http://pik.cn.ua/6622/sheremet-i-andros-poyasnili-znesennya-evromaydanu-u-chernigovi-pidgotovkoju-do-novorichnih-svyat/>

6. У Чернігові демонтовано намет Євромайдану // Сіверщина. – 2013. – 28 листопада. – С.1.

7. «Євромайдан» у Києві зібрав кілька десятків тисяч людей [Електронний ресурс] // Ракурс. – Режим доступу: ua.racurs.ua/news/18926-ievromaydan-u-kyievi-zibral-kilka-desyatkiv-tysyach-ludey-foto

8. Якби вибори у Чернігові проходили зараз... (соціологічне дослідження). 13.11.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gorod.cn.ua/ua/news_13101.html

9. ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ 17 січня 2010 року. ПРОТОКОЛ Центральної виборчої комісії про результати голосування у день виборів Президента України. – С.23, 34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_17012010.pdf

10. ВИБОРИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ. Повторне голосування 7 лютого 2010 року. ПРОТОКОЛ Центральної виборчої комісії про результати повтор-

ного голосування з виборів Президента України. – С.11, 17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/info/protokol_cvk_0702_2010.pdf

11. Політична карта Чернігівської області // Опора. – 2012. – 18 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opora.ua/books/article/1405-politychna-karta-chnygyvskojy-oblasty>

12. Соломаха С. На Чернігівщині оголосили остаточні результати виборів / С. Соломаха // Gorod.cn.ua. Портал Чернігова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gorod.cn.ua/news_21360.html

13. СПИСОК депутатів Чернігівської обласної ради станом на 24 лютого 2014 року // Чернігівська обласна рада. Офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chnygyv-oblrada.gov.ua/index.php?cat_id=211&th=cat

14. Депутати місцевих рад: кількість, фракції, зміни // Час Чернігівський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cntime.cn.ua/chasnovini/deputaty-mistsevykh-rad-killist-fraktsii-zminy.html>

15. Чернігівські депутати Тимошенко «згушувалися» // Коментарі. – 2011. – 4 квітня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/politics/147367-chnygyvski-deputati-tymoshenko.html>

16. Савенок В. Від Тимошенко пішли до Гриценка / В. Савенок // Високий вал. – 2011. – 31 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newvv.net/politics/chnygyv/211264-print-print-print.html>

17. Соломаха С. Чернігів окуповано регіоналами / С. Соломаха // Сіверщина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siver.com.ua/news/chnygyv-okupovano-regionalami/2014-02-13-13968>

18. Вибори – 2010: Чернігів з Соколовим, але «проти всіх» // Сіверський Інформаційний Портал «Сіверград») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sip-cn.org.ua/19-vybory-2010-chnygyv-z-sokolovim-ale-proti-vsh.html>

19. Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України. 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=52>

20. Лазоренко О. Чи відбудеться повернення українського суспільства у політику? / О. Лазоренко // Агора. Наука без кордонів. Вип. 11. – К.: Стило, 2012. – С.43–52.

21. В Чернігові створюється «штаб національного спротиву» [Електронний ресурс] // Чернігівщина. Події і коментарі. – 2013.02.12. – Режим доступу: <http://pik.cn.ua/6710-v-chnygyvi-stvoryuetsya-shtab-natsionalnogo-sprotivyu/>

22. На Чернігівщині вдалося мирно врегулювати конфлікт // Чернігівські Відомості. – 2014. – 29 січня. – С.1.

23. Олег Царьов – якби не помилки влади, то майдану і не відбулося б // Чернігівські Відомості. – 2014. – 29 січня. – С.5.

24. Замгубернатора Виктор Геращенко стоял на трассе. В Коптях были бетонные блоки // Весть. – 2014. – 20 февраля. – С.3.

25. Депутатський корпус висадився на Красній площі // Сіверщина. – 2013. – 12 грудня. – С.3.

26. Фанати «Десни» з Народом! Проти «тітушків»! // Сіверщина. – 2014. – 30 січня. – С.3.
27. В Чернигове почався економічний бойкот партії регіонів [Електронний ресурс] // Високий вал. – 2014. - 2 липня. – Режим доступу: val.ua/politics.html
28. Коммунисты за решение кризисных проблем в интересах народа // Серп і молот. – 2013. – 19 грудня. – С.1.
29. Достигнутые договоренности – реальная поддержка отечественного производителя и каждого гражданина Украины // Серп і молот. – 2013. – 19 грудня. – С.3.
30. Что вас обрадовало на прошлой неделе? // Весть. – 2014. – 27 февраля. – С.2.
31. Титок А. Сапа, чао? В Чернигове меняется власть, или уйдет ли Соколов? / А. Титок // Високий вал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.fm/politics/chernigov/228941.html?language=ru>
32. Демократичний «Чернігів» проти регіонального [Електронний ресурс] // Сіверщина. – Режим доступу: siver.com.ua/news/demokratichnij_chernigiv_proti_regionalnogo/2014-03-12-14196
33. Ладані В. О. Консолідація демократії в період системної трансформації: концептуальні засади дослідження / В. О. Ладані // Грані. – 2014. – №1(105). – С.69–75.
34. Результати соціологічного дослідження «Політичні уподобання мешканців Чернігова» [Електронний ресурс] // ПОЛІС. Політика і суспільство: Інформаційно-аналітичний портал. – Режим доступу: <http://polis.cn.ua/oprituvannya/reprezentativni-oprituvannya/1219.html>
35. Шило О. За кого голосуватиме Чернігів? / О. Шило // Хвиля Десни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hvilya.com/news/zakogo_golosuvatime_chernigiv/2014-04-10-4076